

УДК 811.161.2'34

ББК 81.2 Укр-2

ІВАН ВЕРХРАТСЬКИЙ – БОРЕЦЬ ЗА ЧИСТОТУ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

М. П. Лесюк

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
Інститут філології; кафедра слов'янський мов;
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57*

У статті йдеться про видатного українського вченого – природознавця, літератора, мовознавця, діалектолога, який досліджував західноукраїнські народні говори, боровся за чистоту української літературної мови на народній основі, гостро полемізував з москвофілами, які нав'язували галичанам старослов'янсько-російську мову.

***Ключові слова:** москвофільство, етимологічно-історичний правопис, народна мова, фонетичний принцип письма, мовні дискусії.*

Іван Верхратський – це унікальна, небайдужа людина свого часу, універсальний учений. Хоч займався він природничими науками, закінчив природниче відділення філософського факультету Львівського університету та аналогічні курси в Кракові, але викладав після університету українську й німецьку мови в Дрогобицькій гімназії, де його учнем був, між іншими, Іван Франко. Намагався організувати в Дрогобичі товариство “Просвіта” (це був 1868 рік, відразу після створення “Просвіти” у Львові), але тут були надзвичайно сильні впливи москвофілів, які не підтримували українських справ. Іван Франко пізніше писав про нього як про вчителя, який прищепив йому “літературний смак”.

При огляді творчої спадщини цього унікального вченого виникає переконання, що ким би він не був за освітою, але за покликанням був філологом у широкому розумінні слова – літератором, мовознавцем, діалектологом, великим ревнителем і поборником української літературної мови на народній основі. Хоча його називають основоположником української наукової термінології з природознавства, та немало він працював і над створенням мовознавчої термінології, оскільки не міг миритися з тим, що в мові використовували російські чи польські терміни. Він не шкодував часу, часто їздив, висловлюючись сучасною термінологією, у експедиції з метою фіксації живого мовлення, результатом чого були його численні публікації з діалектології. Він наполегливо працював над дослідженням південно-західних українських говорів, зокрема мовлення українців-лемків. Його монографія “Про говір галицьких лемків” (1902 р.) і нині не втратила своєї наукової цінності. Можна назвати ще його книжку “Знадоби до пізнання угро-руських говорів” (два

випуски 1899 та 1901 рр.), “Говір замішанців” (1894), “Децо до говору буковинсько-руського” (1908), “Про говір батьоків” (1912) тощо. Судячи з його наукового доробку, він був надзвичайно активним і невтомним ученим, уболівав за долю літературної мови, його гнітило, що галицька інтелігенція, піддавшись облудним ідеям москвофільства, нехтувала рідною мовою, дехто відверто використовував російську. Тому ціла низка його статей, опублікованих у різних тогочасних часописах, присвячена боротьбі з москвофільськими настановами в мові, боротьбі за чистоту літературної мови на народній основі. Писав він під різними псевдонімами та криптонімами: Лосун, Петро Правдолюб, Щипавка, Подоляк та ін., нещадно критикуючи москвофілів. І добре, що були такі мовознавці, як Йосиф Лозинський, Теофан Глинський, Степан Смаль-Стоцький, Іван Верхратський, як Іван Франко та інші прогресивні вчені і письменники, бо українська літературна мова Галичини упродовж та навіть під кінець ХІХ ст. розвивалася в складних умовах. Не тому, що були якісь зовнішні перешкоди (хоч і особливого сприяння з боку польського чиновництва не спостерігалось), а тому, що цей мовотворчий процес роздирали внутрішні протиріччя. Він був нелегкий, оскільки небайдужі до мови люди мали різні погляди щодо основи її формування. Тривали перманентні гарячі дискусії прихильників церковнослов’янської (старослов’янської) і навіть російської мов та етимологічного правопису з прихильниками народної української мови й фонетичного принципу письма. Майже до кінця ХІХ ст. в Галичині панувало так зване “язичіє” – мішанина кількох мов, у якій переважали церковнослов’янські елементи, і використовувався етимологічний принцип правопису із збереженням **ѣ** (йора) у кінці слів після твердих приголосних, **Ѣ** (ятя) на місці нинішнього /i/, що не чергується з іншими голосними, літер **Ѡ** та **Ѡ̆** з дашками (шапочками) на місці етимологічних /o/ та /e/ в закритому складі, які слід було вимовляти як /i/, літери **л** у колишніх дієприкметниках чоловічого роду (нинішніх дієсловах минулого часу), змішували літери **ы** та **и**; літеру **і** можна було писати тільки в словах *Іисус* та *міръ* (у значенні ‘всесвіт’); писали дві літери на позначення фонему /o/ – звичайне **о** та грецьку омегу (так розрізняли орудний відмінок однини та давальний множини іменників чоловічого роду (*столомъ* (ор. одн.) – *столѣмъ* – дав. мн.); в іменниках середнього роду писали сполучення **ѣ** (*знанье*) тощо.

Як відомо, у Галичині першим застосував фонетичний правопис Маркіян Шашкевич у “Русалці Дністровій”, висунувши тезу: “Пиши, як чуєш, читай, як видиш”, однак “Русалка Дністрова” на цілих 11 років була ізольована від читача, весь її тираж був арештований. Активно підтримав і використав фонетичний принцип у своєму “Малоруско-німецькому словарі” Євген Желехівський, який розробив систему правил для нього, а потім уже Степан Смаль-Стоцький домігся його впровадження в шкільну освіту та в офіційну сферу. Але до 1895 року офі-

ційно діяв правопис Михайла Осадци, який передбачав використання літер **ъ, ы, і, Ъ, ъ, ѱ, въ, вѱ, во**. У Желехівського відповідні функції виконували лише **и, і, ї**, сполучення **ві**. М. Осадца традиційно використовував прийменники **зь, съ, ѡтъ**, літери **е, ье**, у Желехівського – тільки **з, від, є**. Фактично фонетичний правопис увійшов у шкільну практику з 1893 року, коли вийшла з друку “Руска граматика” С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, але офіційно затверджений до шкільного використання у 1895.

І хоча підтримана могутнім авторитетом Івана Франка та інших західноукраїнських письменників і вчених народна розмовна мова в останній чверті ХІХ ст. вийшла на рівень літературної і вже була здатна обслуговувати всі царини цивілізованого суспільства, літератури і науки, все ж іще навіть на початку ХХ ст. ці дискусії не стихали. Чимало письменників та вчених Галичини навіть після офіційного затвердження і введення в практику фонетичного правопису використовували етимологічний принцип і церковнослов’янську чи російську (що, зрештою, все одно) лексику, чим провокували суперечки, дебати, дискусії. Ці ортодокси від мови, “твердоруси”, “твердяки”, як їх називав Франко (та й самі “Приклонники етимольогічної правописи називали себе гордо “старорусинами”, “твердими”, писав І. Верхратський [2, с. 8]), діяли дуже активно; чимало галицьких видань були під їхнім впливом і використовували етимологічний правопис, запроваджений ще тисячу років тому Кирилом та Методієм. У середині ХІХ ст. яскравим прихильником народної мови був Йосиф Лозинський, а під кінець його та на початку ХХ – Степан Смаль-Стоцький, Іван Верхратський та деякі інші культурні діячі, які давали належну відсіч москвофілам.

Наприклад, у 1900 році в газеті “Діло” (в числах 124-140) була опублікована стаття Івана Верхратського (підписана криптонімом “Н”) “В справі народного язика”. Тут автор правильно зазначає, що українська літературна мова не повинна втрачати зв’язку з живою, народною мовою. Він проти іншомовних слів у мові (французьких, німецьких), проти префіксоїда *архи-*, не сприймає лексеми *зовнішній*, віддаючи перевагу формі *внішній*, за те, щоб залишити в мові вислів *а іменно*, щоб не вживати прикметник *народний*, а вживати *людовий*, за те, щоб не викидати слово *малодушність*, щоб не вживати іменник *побут*, а *побит*, правильно зазначає, що лексема “*справозданє* – се слово мов бурян”, тому пропонує вживати замість нього слово *звіт*, яке й прижилося в нашій мові, так само має рацію в тому, що займенники *котрий*, *який* та *що* рівнозначні тощо. Як бачимо, не в усіх перелічених випадках мав він рацію, але в наступних своїх статтях він давав добрі і правильні поради і пропозиції.

На цю публікацію зреагував академік А. Кримський і написав відповідь (коли був “у дорозі”). Учений пише, що статті автора “Н” варті уваги, видно, що вони вийшли не “з-під дилетантського пера” і що він у

багатьох випадках згідний з автором і “радий підписатися під його думками” [1, с. 130]. Однак він не згідний з “Н”, що треба зберігати “активні причасники”. Він погоджується, що без них обходитися не вигідно, “тільки ж біда, що в живій розмові вони... або померли, або вмирають, а колись – видко – і зовсім повмирають” [1, с. 131]. І в цьому випадку, і в ряді інших, як побачимо далі, великий мовознавець Кримський мав добре чуття, бо й справді активні дієприкметники минулого часу зовсім зникли з нашої мови, а теперішнього часу поступово також зникають або переходять у прикметники. Далі він продовжує, що ті “писання, де густо насипано причасників, будуть для пізніших поколінь мертвецькими писаннями... народна мова... змінюється не швидко, а книжна, письменська, через свою штучність, стає застарілою вже для третього, четвертого покоління... Виходить: хто бажає, щоб і нащадки могли його читати, нехай держиться морфології, синтакси і фразеології чистісінької народної; а хто такої претензії не має, нехай собі пише, як йому зручніше. Мені думається, що особливо поети і белетристи повинні не одхилитися од народної мови ні в чому ані на гич, бо коли в них знаходимо щось мертво, то не радо їх читаєм” [1, с. 131]. Далі ще він додає, що такі всякі штучні вирази допускаються в наукових писаннях, але було б краще, якби і в науці писати “зовсім так, як говорить народ!” Учений не поминув жодного зауваження чи слова, з яким не згідний “Н”, дав йому коректну відповідь, або погоджуючись із ним, або йому аргументовано заперечуючи.

У 1903 році І. Верхратський виступив з новою великою статтею в газеті “Діло”, яка називалася “Язиче – іста Галицької Руси морока”, у якій критикує погляди москвофілів на мову та на окремі слова. На самому початку він пише, що “Наша любезна чадь твердяцкая часто торочить, наче “народовцы или оукраинцы” кривлять річ руску, заміняючи “русские слова” виразами приближеними до польского, коли вже не зовсім польськими, а все те діють в угоду Полякам, себ то “слѣдую польской інтригѣ”. [3, с. 1]. Він зазначає, що твердяцкі “філологи” не сприймають слів *domen, влада*, “починають вейкати любезні твердяки, що це з польського *władza*”, у той час, як це слово в польській виникло із *władja*, а *влада* виникло за допомогою “наростка” -а. Далі автор наводить цілу низку слів, які трактуються “твердяками” як полонізми. Це *domen, ганьба, ганебний, пологий, днина, влада* та інші. Автор дає глибокі і правильні пояснення, коментарі, видно, що добре знав він історію мови, історичну граматику та фонетику. Так, у дієприкметниках *люблений, щеплений, ломлений* і под. він правильно пояснює появу приголосного /л/ і зауважує, що повинно бути не *отщепенець*, а *відщепенець*, до інших слів знаходить контексти зі староукраїнських пам’яток, наводить необхідні цитати, у яких є те чи інше слово.

Тут же автор Петро Правдолюб, а саме так підписав Верхратський цю свою статтю, переходить у наступ і наводить цілий перелік слів, які

вживають “твердяки”, показує, що це якраз і є польські слова, але вимовлені на російський лад. Отож він вибрав з москвофільських видань слова і навів їхні польські відповідники, зокрема такі: *брюхо* (пол. *brzuch*), *Венгрия* (пол. *Węgry*), *весенный* (пол. *wiosenny*), *заросль* (пол. *zarośle*), *заядлый* (“живцем з пол. *Zajadły*”), *иначе* (в пол. *inaczej*), *каждый* (пол. *każdy*), *нѣкоторый* (пол. *niektóry*), *огульный* (живцем з пол. *ogólny*), *отщепенецъ* (пол. *odszczępieniec*), *седьмой* (пол. *siódmy*), *презвый* (пол. *trzeźwy*), *уж* (пол. *już*), *услышатъ* (пол. *usłyszeć*) та ін. Біля кожного слова автор подає український відповідник (часто із синонімами), узятий з народної мови (*черевко, живіт, Угорщина, весняний, чагар, корчі, хащі, інакше, декотрий, деякий, загальний, відщипленець, вже, учути*) [3, с. 4-5]. Далі він детально аналізує наведені слова, ставить логічне питання, котрі ж саме слова ближчі до польської, наводить ще й інші приклади, зазначаючи, що “твердяки” висміюють народні українські слова, а російські, часто зовсім неправильні або для “нас руских Галичан зовсім чудні”, вживають, підносячи “під небо” “литтературный русский язык” (так і пише з двома т). Для прикладу наводить “высокій тополь”, “продайте мені яблуки” і пише, що певно між собою селяни загуторять: “Зараз пізнати, що то жид говорить!” [3, с. 6].

Автор статті наводить і інші російські слова та словосполучення, які часто зустрічаються в москвофільських виданнях. Натомість він звертає увагу, що “твердяки” часто соромляться якогось народного вислову. Цитує слова О. Духновича, який вибачається перед читачем за “мысль без всякія украсы сущую низкую и простонародную”, за те, що “народомъ употребляемая выражения придвинуты усиловался”. Далі Верхратський наводить ще одну вже надто “кучеряву” фразу Духновича: “Прото самое достойно чаю и покорно испрощаю отъ тебе любимый Читателю извинения, егоже и ты благосердно мнѣ подати готовъ будешь, естли увѣришся, что я не для нѣжныхъ премудрыхъ Литераторовъ, но ради сельскихъ и писменную жизнь начинающихъ рода моего Членовъ етое дѣло благосклонно назначилъ” [3, с. 7]. І хоч О. Духнович не був галичанином, але галицькі москвофіли-“твердяки” були з ним “одного духу й одної крові”. Зрозуміло, що, прочитавши такий текст, ніхто б не сказав, що це українська мова, тому й мали підставу налаштовані на народну мову галицькі та деякі східноукраїнські письменники та вчені критикувати цю мову. Верхратський з повагою ставиться до Духновича і пише, що його твори були б дійсно цікаві для людей, якби він писав їх народною, мовою, хай навіть місцевою “угорско-рускою” говіркою, стали б “ярким і благодатним сьвітлом для всего угорско-русского люду і мали б велику вагу і для науки рускої фільольогії. Та годі! страшливе язиче кладе печать смерти на літературні твори писателів, що відступили від народного і мозольно корпають сумішку язикову, якою ніхто не говорить і не годен говорити” [3, с. 7].

У цій чималенькій статті Петро Правдолюб (Верхратський) і далі на яскравих прикладах намагається показати безглуздість у використанні російських слів та словосполучень. Він зазначає, що якщо в російському тексті той чи інший вислів звучить природно, то, перенесений на український ґрунт, він стає смішним і грубим. Для прикладу наводить російське речення “ихъ поступокъ оказалъ ся чреватимъ очень крупными послѣдствіями” і зазначає, що дослівний переклад “іх поступокъ оказалъ ся чреватимъ наслідками” виглядає “гідко і противно”. Пише автор, що і російське *щ* не може замінити нашого капусняка або борщу. Учений зауважує, що інколи й самі “рьяные твердяки” не знають російського слова і заміняють різні “москвитизми” або малоруським, або польським і при цьому “утворює ся сама чуднійша сорокатыя языкова”. Та й говорити російською вони не можуть, дуже смішно розтягаючи при цьому слова.

Автор статті пише, що “годі мовчки дивити ся на те, як наші твердяки... працюють на погибель Русинам заводячи для ділетантского свого залюбованя ніби то московщину, на ділі же обридливу сумішку языкову, котра не лише не має жодної стійности, але єсть дійсною закалою народної просвіти, дійсно служить лише до з’огидженя і сковіреня рідного слова” [3, с. 9]. Тут не без іронії він говорить про слова *срамъ*, *какъ*, пише, що це було б соромно молодій дівчині вимовити, у неї буде асоціюватися ця мова з чимось негарним, з “какою”. Він наводить і обсміює речення, яке виписав з “Галичанина”, “Видѣль паробка Ѣхавшого возомъ и сидѣвшого в немъ на гробѣ”. Так ось автор нібито спитав одного твердяка Йоровича, що це означає. Той довго не міг уторопати, а нарешті каже, що “Галичанинъ” иногда такої пишеть за твердо – ибо даже-наветь я его часомъ не понимаю; хйба-развѣ каждый способный или здольный спамятати всѣ ощущающо-тщательныя выраженія?” [3, с. 11]. Автор нібито звертався ще до кількох твердяків, навіть до вечних, які на всяких віках говорять про “тысящылѣтное правописание”, про важливість “исторического ъ”, “ничтожество фонетики” і “несостоятельность оукраинской литературы”. Ба більше, навіть в одному народовському виданні фотографія, на якій був зображений Шевченко в домовині, була підписана “Грѣб Шевченка”. Автор пише, що часто замість коротких, приємних українських слів можна прочитати вдвоє довші російські (*щез-не-не* – *ис-чез-но-ве-ни-е*, *по-мо-чи* – *по-мо-ще-ство-ва-ти*, *товариство* – *товарищество*, *вертати* – *возвращати*, *єдиний* – *единственный* та інші, а слово *обыкновенный* “Малорусу, не фильольогу, радше пригадає бика, ніж звичай” [3, с. 14].

Далі Верхратський дуже дотепно видумує всякі “твердяцькі” речення, які по-українськи звучать як якась нісенітниця. Наведемо речення, в якому г. Ощущанській звертається до своєї жінки: “О мой ты алмазь дорогой, мой ты пухъ лебединый! Я хошу на твое тезоименіе подарити

мѢхъ, чтобы ты могла въ немъ парадировать въ церквѢ”. Але “госпожа Ощущанская” розплакалася, каже, що я, мовляв, знаю, що тобі остогидла, тому ти так зазираєш за блондинками, а ти би мене хотів у міх убрати як яку “дідівку”. Той знову каже: “Пожалуй моя дорогая, моя лѢпообразная, я и не думалъ никогда объ измѢнѢ, я тебе хочу подарити мѢхъ”. Жінка так розсердилася, що аж злягла і заспокоїлася аж тоді, коли “Ощущанскій” уже по-польськи сказав, що купить їй “futerko”.

Автор статті котрий раз повторює, що ці так звані твердяки нав’язують російську мову, кричать про “єдинство літературного языка”, але самі російською розмовляти не можуть, самі стверджують, що “термінологія російська нездала, занечищена всякими чужими примішками, що термінів російських нераз довгих на цілий аршин а до того уклепаних часто в неславянськiм дусі нам ніяк не ужити”.

І. Верхратський ставить риторичне питання: яку ж мету переслідують “твердяки”, пропагуючи й насаджуючи російську мову? І сам відповідає, що це тільки пуста демонстрація перед поляками, це їм на злість. Ми теж не можемо говорити про любов до поляків, але “біль і стид огортає Русина, коли бачить, як самі-ж Русини поганяють своє” [3, с. 18]. Тут він пише, як один малограмотний твердяк-лемко написав замість польська мова – пільська. І це була велика радість для цих твердяків, вони почали й інші слова перевертати і “висмівати український язык” (*Пілька, Пільца, біжуй, набіжний, піперчний* тощо). До речі, це й тепер кортить декого понасміхатися з нашої мови і вставляти всюди /i/, ніби перекривлюючи одіозного Азарова. Артисти з “95 кварталу” висміюють його мовну бездарність, а насправді насміхаються з української мови. Тут Верхратський відповів цим мудрагелям, що “руский патриот висміваючий які небудь форми руских говорів єсть гречно сказавши тупаком тупезним, коли не довершеним ідіотом”. Автор вважає неприпустимим паплюження рідної мови і додає: “Рідне слово для Русина повинно бути святостию; то-ж всяке неприличне, лайливе виражене належить уважати оскверненем і зневаженем рідного слова” [3, с. 19].

Автор на різних прикладах показує непослідовність москвофілів, їхню зятяту впертість у використанні літери ъ та інших непотрібних речей. “Так то, де не глянь, всюда у твердяків морока мороченна, і в правописі вдовільність: „испещряют бо наше тысячлѢтное правописание“; в язицѢ же чудовищними формами і вираженнями відчужують самих же Русинів від руского слова, а все те діють “съ ощущающимъ тщаниемъ” ради “исторической“ буквы ъ, тої букви, котра нам тепер так потрібна, як дїра в мості. Час вже, крайній час галицьким Русинам отямити ся, отрясти ся від мани пустословій і обветшілих букварних мудрощей, а покласти своїм ідеалом справедну просьвіту на питоменних, народних основах” [3, с. 24].

Зауважмо, що стаття І. Верхратського написана вже на початку нового століття; уже вісім років тому (у 1895 році) був затверджений офіційно фонетичний правопис С. Смаль-Стоцького, а москвофіли-твердяки й далі ніяк не хотіли “пуститися свого”, і далі культивували те нещасне язичіє, ту штучну мішанину зі слів різних мов.

І. Верхратський дуже вболівав за українську мову, після цієї він опублікував ще цілу низку статей, у яких роздумував над чистотою мови, над її засміченням російською, а подекуди й польською лексикою. Зокрема, після аналізованої вище праці він видав статтю “Замітки язикові” (“Руслан”, 1909, ч. 83, 84; 1912, ч. 255); “Неможливі пуризм” (“Руслан”, 1913, ч. 214, 215); “Не віднинішня заморока” (“Руслан”, 1913, ч. 65) та інші.

Наскільки відомо, цитовані й згадані публікації І. Верхратського були чи не останніми відгуками на намагання москвофілів нав’язати галичанам церковнослов’янсько-російську штучну мову.

Література

1. Кримський А. Ю. Про нашу літературну мову // А. Ю. Кримський. Твори в п’яти т. – Том третій.
2. Наша правопись. Спогадав Іван Верхратський. – Львів, 1913.
3. Петро Правдолюб. Язиче – іста Галицької Руси морока / [І. Верхратський] // Окрема відбитка як додаток до газети “Діло”. – 1903. – Ч. 67.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 10.03.2016 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Грецуком В.В.,
д.ф.н., професором Голянич М.І.*

IVAN VERKHRATSKYY – A FIGHTER FOR PURITY OF THE LITERARY LANGUAGE

M. P. Lesiuk

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
Institute of Philology, Department of Slavic Languages;
76018, Ivano-Frankivsk, Shevchenko Str., 57*

Mykola Lesiuk’s article “Ivan Verkhratskyi – a Fighter for Purity of the Literary Language” highlights the outstanding Ukrainian scholar – a natural scientist, a man of letters, a linguist, a dialectologist, who researched into Western Ukrainian folk subdialects, struggled for purity of the Ukrainian literary language on the folk basis, acutely polemicized with Moscowphiles, who imposed Old Slavonic-Russian language on inhabitants of Halychyna.

Key words: *Moscowphile movement, etymologically historical spelling, folk language, phonetic principle of writing, language discussions.*